

აზა ქადარია¹

სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

DOI: <https://doi.org/10.52340/sou.2023.19.16>

„ეროვნობა, ნაციონალობა, გვარტომობა ერისა...“

აბსტრაქტი. ილია ჭავჭავაძის პუბლიცისტიკაში დიდი ადგილი უჭირავს უცხოეთის ცხოვრებას. ცნობილია, ქართველი განმანათლებელი ცდილობდა, ჩვენი ხალხი გაცნობოდა მსოფლიოს სხვადასხვა სახელმწიფოს ისტორიას, რათა შემდეგში, როცა დასჭირდებოდა, გაეთვალისწინებინა დაპყრობილი ქვეყნების ეროვნული თავისუფლებისათვის ბრძოლის გამოცდილება. სამეცნიერო ლიტერატურაში შეუსწავლელი არაა, როგორ აისახა და რა მიზნით ილიას შემოქმედებაში უცხო ქვეყნების სოციალურ-პოლიტიკური, ეკონომიკური თუ კულტურული ცხოვრება. ჩემი კვლევის მიზანი მოკრძალებულია. მე შევეცადე ილია ჭავჭავაძის ერთი წერილის მიხედვით შემესწავლა ავტორის უაღრესად საინტერესო მოსაზრებები ირლანდია-ინგლისის შესახებ, დამეკავშირებინა ევროპის შუაგულში მიმდინარე მოვლენების ავტორისეული შეფასება საქართველოს ცხოვრებასთან, მის საჭირობოროტო საკითხებთან.

კვლევისას გამოვიყენე ისტორიული და შედარებითი მეთოდი. ვეყრდნობი წინამორბედ მკვლევართა ნაშრომებს და ვცდილობ, სხვა კუთხით შევხედო ილიას ინტერესებს. ცნობილია, რომ ირლანდიის ბედი მეცხრამეტე საუკუნეში ბევრი რამით ჰგავდა საქართველოს ბედს. ილია თვალნათლივ გვიჩვენებს ბრძოლის იმ გზას, რაც ირლანდიამ გამოიარა მას შემდეგ, როცა ინგლისმა დაიპყრო.

ეს წერილი ნიმუში და მაგალითიცაა ქართველი მკითხველისთვის, გაფრთხილებაცა და განგაშის ზარების შემოკვრაც. დღევანდელი ვითარება მკვეთრად განსხვავდება ილიასდროინდელი ყოფისგან. თუმცა, მიმაჩნია, რომ ამ წერილს მარტო ისტორიული კი არა, არამედ სადღეისო მნიშვნელობაც აქვს.

საკვანძო სიტყვები: პუბლიცისტიკა, ილია ჭავჭავაძე, ირლანდია, საქართველო, ეროვნული, თავისუფლება.

¹ აზა ქადარია, სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის დოქტორანტი.

„Ethnicity, Nationality, Origin of the Nation ...“

Abstract. The article „Ethnicity, Nationality, Origin of the Nation ...“ refers to one of Ilia's letters „Ireland and England - a historical-economic essay“ (Ilia Chavchavadze, Vol. IX, „Letters on Abroad“, p. 9-46; Georgian SSR State Publishing House, Tbilisi, 1957). This extensive study was published in the Iverian newspaper in 1886, №№67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76. Here Chavchavadze discusses Ireland and England and a little bit Scotland as well. Ilia tries to explain the long process of which Ireland faced before it was conquered by Great Britain.

Ilia Chavchavadze characterizes traditionally established rules of social behavior of Irish landowners and situation in general after Great Britain took control over Ireland. Ilia's article clearly shows how England took away the Irish lands handed it over to its nobles. This caused a large emigration of Irishmen abroad to save themselves and their families, while the rest almost starved to death. Mishaps somehow made Irish consolidated and they engaged in battle. They often failed, but they never gave up and continued their fights no matter what. The battle for independence was led by the greatest sons. Progressive part of England was fiercely demanding for changes. The necessity of radical changes towards Ireland was the main call for the government. Parliamentarian Gladstone was one of them, Ilia Chavchavadze especially admired him.

In my letter Ilia's thoughts are briefly described regarding this issue. There is a parallel between situation in Georgia (in times of Russian Empire). Here is clearly shown Ilia Chavchavadze's main thoughts of Georgia in times before becoming a part of Empire and after it. The new rules which came after clearly ruined the plot of independence.

The letter emphasizes that all of Ilia's articles, which were dedicated to the struggle of other nations for independence, served a single purpose: to keep an eye on the society and to show that conscious nations are fighting to restore their supremacy, to regain their own statehood.

Key words: journalism, Ilia Chavchavadze, Ireland, Georgia, national, freedom.

ძირითადი კვლევა. ქართველებს ბევრი უბედურება გადახდენიათ თავს და, ალბათ, გაცვეთილი ფრაზაა, თუმცა - უტყუარი ჭეშმარიტება, რომ ქუდბედად კი დაჰყოლიათ, ჰყოლოდათ ისეთი შვილები, თავიანთი ძლიერი მხრებით რომ ეწეოდნენ ქვეყნის მძიმე უღელს...

ბევრ სასიქადულო სახელს გაუბრწყინია ჩვენს ისტორიაში, მრავალი ადამიანის ცხოვრებასა და მოღვაწეობას აუცრემლიანებია ჩვენთვის თვალები,

² Aza Kadaria, PhD student of the Faculty of Humanities of Sokhumi State University.

ურიცხვთ აუჩუყებია გული და აუთრთოლებია ჩვენი სულის სიმები, უთვა-
ლავთ აღუუნთივართ მართლაც რომ შესაფერი სიამაყით, მაგრამ, ჩემი ღრმა
რწმენით, ქართველ საზოგადო მოღვაწეთა ცის კაბადონზე 3 სახელი გამოირ-
ჩევა: გრიგოლ ხანძთელი, სულხან-საბა ორბელიანი და ილია ჭავჭავაძე. მე
ვგულისხმობ საზოგადო მოღვაწეებს, თორემ გვირგვინოსანთა შორის, რა თქმა
უნდა, მეტოქეობას დავითს, თამარსა და გიორგი ბრწყინვალეს ვერავინ გაუ-
წევს (ისევ სამეულს ვასახელებ, რამეთუ უფალი ჩვენიც ერთარსება-სამებას
წარმოადგენს).

ჩვენი შესწავლის საგანს წარმოადგენს დიდი ილია მართლის პუბლიცის-
ტიკის ერთი ასპექტი. ილია ჭავჭავაძე „ივერიის“ ფურცლებზე ხშირად ბეჭდა-
ვდა სტატიებს სხვადასხვა ქვეყნის პოლიტიკური თუ ეკონომიკური მდგო-
მარეობის შესახებ. ამას, რა თქმა უნდა, თავისი მიზანი ჰქონდა. ილიას, ჯერ
ერთი, სურდა, ქართველი მკითხველი გარკვეულიყო იმაში, თუ როგორ ვითა-
რდებოდა საზღვარგარეთ საზოგადოებისა თუ ამა თუ იმ ერის ცხოვრება, მეო-
რე და უმთავრესი მიზანი კი გახლდათ, ამავე საზოგადოებისათვის თვალი
აეხილა და ეჩვენებინა, თუ რას აკეთებდნენ დაპყრობილი ქვეყნები თავიანთი
პოლიტიკური თუ სოციალური მდგომარეობის გამოსასწორებლად. ამ მიზ-
ნით მწერალი ეხებოდა ისეთ სახელმწიფოებს, როგორებიც იყვნენ ირლანდია
და ინგლისი, შოტლანდია და ინგლისი, პოლონეთი, საბერძნეთი, გერმანია,
ამერიკა და სხვები. ჭავჭავაძის მახვილ მზერას არ გამოჰპარვია ევროპასა თუ
ახლო და შორეულ აღმოსავლეთში მიმდინარე არცერთი უმნიშვნელო პროცე-
სიც კი, ყველაფერს გამოწვილვით სწავლობდა და შემდეგ კი უზიარებდა თა-
ვის მკითხველს. რაში სჭირდებოდა დიდ ილიას ეს? განა რას უნდა გამორჩე-
ნოდა აქედან? მხოლოდ და მხოლოდ ერთადერთს: რომ თავისი მშობელი ერი-
სთვის ეთქვა: თუ სხვებს შეუძლიათ, რატომ არ შეგვიძლია ჩვენც, ვიზრუნოთ
საკუთარ ქვეყანაზე? რატომ არ ძალგვიძს ავაფრიალოთ ეროვნულ-ნაციონა-
ლური დროშა თავისუფლებისა? ამიტომაც დაბეჯითებით შეგვიძლია იმის
მტკიცება, რომ, თუ მისი კალამი ეხებოდა სხვა ერის ბრძოლას თავისუფლები-
სათვის, მხოლოდ და მხოლოდ იმიტომ, რომ საკუთარიც წამოეწყო. ეს არ გახ-
ლდათ ადვილი. ჭავჭავაძეს, გარდა მეფის რუსეთისა, შიგნითაც ბევრი მტერი
ჰყავდა, რამეთუ არავის სურდა, პირველობა დაეთმო მისთვის (თუმც ის ამას
სრულიად არ ითხოვდა).

მოდით, ნიკო ნიკოლაძეს მოვუსმინოთ: „ თქვენ ისა თქვით, ყველას თავი
ილია რომ გვეგონა. რალა გადავფიცო: მეც მათ შორის. იმაზე ნაკლებად თავი
აღარავის გვეღირსებოდა და იმის შემცველიც ლამის ყველა ვიყავით...

ახლა?

ახლა რაღა?

თუკი ამ სიცარიელის შევსება შეგვეძლო, აბა შევავსოთ. ილია აღარ არის და... ის ადგილი ცარიელია და, ერთადაც რომ შევქუჩდეთ ყველა, მაინც ცარიელი იქნება“ (ჩხეიძე, 2020: 974).

მაგრამ ილია დიდ ილიად ვერ იქცეოდა, შურისა და მტრობის რომ შემინებოდა...

სწორედ ამ მიზნით შევარჩიე ილია ჭავჭავაძის მიერ გაზეთ „ივერიის“ ფურცლებზე 1877-1898 წლებში გამოქვეყნებული სტატიები უცხოეთზე. სტატია, რომელსაც ამ წერილში განსახილველად წარმოგიდგენთ, გახლავთ „ირლანდია და ინგლისი - საისტორიო-საეკონომიო ნარკვევი“ (ჭავჭავაძე, 1957: 9-46).

ამ პუბლიცისტური წერილის პირველივე სიტყვები იპყრობს მკითხველის ყურადღებას. აი, რას წერს ილია ჭავჭავაძე: „ამ მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარმა ორი დიდი საქმე წამოაყენა ფეხზედ. ერთიც და მეორეც იმისთანანი არიან, რომ ევროპის პოლიტიკურს და ეკონომიურს წყობას ძველს საძირკველს ურყევენ და საჭიროს ჰხადიან ძველის სანაცვლოდ ახალის ჩადგმას. მიზეზნი ამა ორის დიდის საქმისანი ძველადმველნი არიან, დიდი ხანია მოქმედობდნენ და ევროპის წინმსვლელობას თავის ბეჭედს ზედ აჭდევენ, მაგრამ ამ მეორე ნახევარმა ჩვენის საუკუნისამ ეს არ იკმარა. იგი ორი საქმე დღეს იმოღენად მოიწია, იმოღენად საყურადღებოდ წამოდგა, რომ გადაჭრილს, გადაწყვეტილს სიტყვას თხოულობს და არა მიკერ-მოკერებასა, არა ტყუილ-უბრალოდ აბლანდვასა, გულის მოსაფხანად, როგორც აქამომდე იყო“ (ჭავჭავაძე, 1957: 9-10).

ილია განმარტავს, რომ მსოფლიო უნდა უმადლოდეს ნაპოლეონ მესამის პოლიტიკას, რადგან სწორედ ამ დროს წამოიწია ეროვნულობამ წინ. ამ მოძრაობამ გააერთიანა და ერთ მუშტად შეკრა ერთი ქვეყნის ერები. მაგალითად, ასე მოხდა ეს იტალიასა და გერმანიაში. ერთი ტომის ხალხმა ერთად მოიყარა თავი და თანაც თავის კუთვნილ ადგილზე. რა თქმა უნდა, ეს უფრო ადვილი იყო ზემოჩამოთვლილი ქვეყნებისთვის, რამეთუ მათ ერებში ცოტა იყო სხვა ტომის ხალხები და, თუ იყო, იმდენად უმნიშვნელო, რომ ქვეყნის პოლიტიკურ გაერთიანებას არ უშლიდა ხელს. სხვაგვარად იყო საქმე ავსტრიაში, სადაც გერმანელები, უნგრელები და სლავებიც საკმარისად ცხოვრობდნენ. აქ აუცილებელი იყო ისეთი გზის გამონახვა, რომელიც არცერთი ერის წარმომადგენელს არ გააბატონებდა მეორეზე და არც იმის საშუალებას მისცემდა, ერთს დაეჩაგრა მეორე. ავსტრიაში ეს შეძლო, რადგან იცოდა, რომ მხოლოდ ერთმანეთის გატანასა და გაერთიანებაში, ერთმანეთის ჭირისა და ლხინის გაზიარებაში თუ მოიპოვებდა გამარჯვებას.

აქ არ შეიძლება, არ გაგვახსენდეს ილიას სიტყვა ტფილისის ქართული საადგილმამულო ბანკის წლიურ კრებაზე 1895 წლის 20 მაისს, როდესაც დიდი მამულიშვილი აღმფოთებული იყო წინა დღეებში ჩატარებულ კრებაზე (რომელსაც ჭავჭავაძე ვერ დასწრებია) ერთ-ერთი გამომსვლელის მიერ წამოსროლილი ფრაზით: „ეგ მოსული არის და ჩვენთან არავითარი კავშირი არა აქვსო“. „ეს უთხრეს იმიერ ქართველს, როგორ? იმიერი ქართველი აქ, ჩვენს კრებაში, ამ ჩვენს საქართველოში - მოსულია, უცხოა და არა სახლიკაცი, არა სისხლხორცი იმ დიდ ოჯახისა, რომელსაც საქართველო ჰქვია?!“ - კითხულობს ილია და პასუხსაც თვითონვე იძლევა: „არა, ბატონებო!.. ყოველს ქართველს საქართველოს ნაწილისას, - გურული იქნება, მეგრელი, იმერელი, კახელი, თუ ქართლელი, - ჩვენის ერთიანის ოჯახის კარი ღია აქვს, რომ ჩვენს საერთო ჭირსა და ლხინში ძმური მონაწილეობა მიიღოს“ (ჭავჭავაძე, 1957: 261-262).

ამკარად ჩანს, თუ რა ამოდრავებს ილია ჭავჭავაძეს: მას სურს, ქართველებს ერთიანი ქვეყნის შვილებად შეაგრძნობინოს თავი და ნაციონალური გრძნობები გაუღვიძოს თუ გაუღვივოს. სწორედ ამ მიზნით გამსჭვალული დიდი მამულიშვილი დაწვრილებით აღწერს ეროვნული ანუ „ნაციონალური“, როგორც თვითონ უწოდებს, გრძნობების გაღვიძების, ერთა კონსოლიდაციისა და შედუღაბების პროცესს ევროპაში. ამ მიზნით ის მკითხველს უყვება იმის შესახებ, რომ, თუ გერმანელი პირველობდა გერმანიაში და ეს გასაკვირი არ იყო, ავსტრიაში სხვაგვარად გვექონდა საქმე. აქ რამდენიმე ერი ერთად, გვერდი-გვერდ ცხოვრობდა. „ნემცებს“, რომლებიც რიცხოზრივად მეტნი იყვნენ, აქაც პირველობა ეკავათ, პრუსიელები ამას შურით უყურებდნენ. თავკაცობას ცდილობდა „ვენგრიაც“, რადგან პოლიტიკურად ის სხვებზე უფრო მომწიფებული იყო. სლავიანებმაც გამოიღვიძეს და ისინიც ცდილობდნენ თავიანთი მეობის დაცვას, რათა არ დაჩაგრულიყვნენ. ამ საკითხების მოგვარება და გაღვიძებული ეროვნულობის შეგნების გაღრმავება დიდ სირთულეებს ქმნიდა, მაგრამ „ბისმარკის ძლიერმა ხელმა ავსტრია გერმანიიდან გამოაძევა“ (ჭავჭავაძე, 1957: 12). სანაცვლოდ, ავსტრიის ჭკვიანმა მმართველებმა შექმნილ ვითარებას ალღო აუღეს და უნგრელებს ისეთი უფლებები მიანიჭეს, რომ მათ შეუძლიათ თავისუფლად მიენდონ მას. არც სლავებმა დაიხიეს უკან. მათაც გაიხსენეს თავიანთი დიდებული წინაპრები, ისტორია და ამ ნიადაგზე შეემეტოქნენ „ნემცებსა“ და „ვენგრებს“. ამ უკანასკნელთ მიენიჭათ სრული უფლება, ჰყავდეთ თავიანთი თვითმმართველობა და წარმომადგენლობა სახელმწიფოში. ავტორი დაბეჯითებით არწმუნებს მკითხველთ, რომ ამან კი არ დაასუსტა ავსტრია, პირიქით, გააძლიერა და ყველას დაანახა, რომ, თურმე, შესაძლებელია, ერთ სახელმწიფოში სხვადასხვა ერთა თანაბარუფლებიანობა. „იქნებ

შორს არ არის ის დრო, როცა ავსტრო-ვენგრია, ეხლა ორგვამოვანი, სამგვამოვ-
ნად გადაიქცეს და ავსტრო-ვენგრეთ-სლავიანთა სახელმწიფოდ შეიქმნასო“, -
ვარაუდობს ილია (ჭავჭავაძე, 1957: 11).

შეუძლებელია, აქ არ დავინახოთ შეფარული სურვილი უდიდესი მამუ-
ლიშვილისა, ათწლეულების მერე ერმა წმინდანის შარავანდედით რომ შეუ-
მოსა მისგანვე ტყვიანაკრავი შუბლი: საქართველომაც ეგებ როდესმე გამოიღ-
ვიძოს და შესაფერისი სურვილი წაუყენოსო რუსეთს. ჩვენ კარგად ვიცით, რომ
მას, როგორც რუსეთის პირველი დუმის დეპუტატს, სურდა საქართველოს-
თვის ავტონომიური უფლებები მოეთხოვა. ამიტომაც ზემოხსენებულ სტატი-
აში ილია არ შემოიფარგლა ზოგადი მიმოხილვით და ვრცლად გააცნო ქართუ-
ლ საზოგადოებას ეროვნული იდეის გაღვიძება სხვადასხვა ხალხებში, განსა-
კუთრებით კი ირლანდიაში. ეს, მისი აზრით, აუცილებელი იყო, რათა თანდა-
თანობით ქართულ საზოგადოებაშიც მოეკიდა ფეხი ამგვარ განწყობილებებს.

ირლანდიაზე საუბრისას ილია ჭავჭავაძე ეყრდნობა გლადსტონის მოღვა-
წეობას და აღნიშნავს, რომ ავსტრიამ დაამტკიცა უკვე, რომ სხვადასხვა ერებს
შეუძლიათ ერთ სახელმწიფოებრივ ჭერქვეშ ცხოვრება, თუ ყველა ერს მიეცემა
განვითარების თანაბარი საშუალება. არ შეიძლება კანონები იქმნებოდეს ისე,
რომ ერთი ერი განავითაროს, მეორე კი მოაშთოს, - ასეთია ილიას მტკიცე შე-
ხედულება. ამიტომაც ის აღფრთოვანებულია გლადსტონის პიროვნებით და
ამბობს, რომ, თუ პარლამენტარმა შეძლო ამ საქმეში გამარჯვება, „განცვიფ-
რებულს ევროპას და ისტორიას ძველის მოყვარე ინგლისი წარმოუდგენს
ერთს იმისთანა დიდ საქმეთაგანს, რომელიც კაცობრიობას თავის დღეში მუ-
ქთად არა რგებია“ (ჭავჭავაძე, 1957: 9-11).

აუცილებლობად მიმაჩნია, გავიმეორო ჭავჭავაძის მიერ გლადსტონის მი-
სამართით აღტაცებით ნათქვამი სიტყვები და თვითვე შევამოკო ის იმავე წინა-
დადებით: დაბერებული, მაგრამ „გულით და მხნეობით კი ჭაბუკი“ ილია მუ-
დამდღე თავის ქვეყანაზე ფიქრსა და დარდში ატარებდა დროს. გვაკვირვებს
მისი შორსმჭვრეტელობისა და ღრმად გააზრების, საქმის სწორად დანახვისა
და პირუთვნელი დასკვნების გამოტანის უნარი. შევხედოთ, როგორ ძირისძი-
რობამდე განიხილავს ის ინგლისის ეკონომიურ წყობას და ამბობს, რომ ირლან-
დია ამ მხრით „დიდს იარას წარმოადგენს ინგლისის სახელმწიფოს ტანზედ“
(ჭავჭავაძე, 1957: 10). დიდი მწერალი გამოწვილვით სწავლობს ამ თემას და
მკითხველს აცნობს, რომ ეს საკითხი, ჯერ ერთი, დაგვანახებს ინგლისის დღე-
ვანდელობას და, მეორეც, არაფერი ადამიანური არ უნდა გვეუცხოებოდესო.
ეს, თითქოს, ერთგვარი მინიშნებაა ქართველებისადმი: დავაკვირდეთ, ჩავუღ-
რმავდეთ და იქნებ ჩვენთვის მისაბამი რამე ვიპოვოთ სხვა ერთა ცხოვრებაში,

მათს დაუცხრომელ ბრძოლასა თუ დაუდეგარ სულში, მათს მოუსვენარ ფიქრში სამშობლოსა და მშობელი ხალხის განვითებაზე.

მართლაც, ილია ჭავჭავაძეს ღრმად შეუსწავლია ინგლისის მიწათმფლობელობის საკითხი და დაუწყია ის იმ დროიდან, როცა „ნორმანები შეესივნენ ინგლისს“ (ჭავჭავაძე, 1957: 10). მანამდე ისინი, თურმე, ორგვარ წყობას მისდევდნენ: ერთი იყო აზატი, რომელიც მიწას ფლობდა, და მეორე - მონა, რომელიც მიწათმფლობელს ემსახურებოდა. როცა ნორმანებმა დაიპყრეს ინგლისი, გამარჯვებულებმა, რა თქმა უნდა, მიწები გაიყვეს და დაინაწილეს. ამან კი შეცვალა წინანდელი სახე მიწათმფლობელობისა ინგლისში. ილიას ამის დასამტკიცებლად მოჰყავს ნორმანების მიერ 1086 წელს გამოცემული საერთო სამამულო სიგელი (Domesday book), რომლიდანაც ჩანს, რომ მიწათმფლობელობა ინგლისში ამ დროს ქმნის შემდეგ სურათს: „60. 215 საბატონო მამული ყოფილა დაარსებული კოროლის მიერ. აქედამ ეკლესიას და სამღვდელოებას ჰბოძებია კოროლისაგან 28. 115 მამული და დანარჩენი 32.100 რაინდებსა, იმ პირობით, რომ ამ წყალობის სამაგიეროდ კოროლს სამსახური გაუწიონ და სამხედრო ბეგარა იხადონ. ამ მებატონეებს ლორდებს ეძახდნენ“ (ჭავჭავაძე, 1957: 12-13).

ძალაუნებურად იბადება ასოციაცია „მგზავრის წერილებიდან“: „ადრიდა... ერთგულ ვაჟათა ჩუქებაც დიდ იყვის: ადგილ-მამულ ებოძვის“ (ჭავჭავაძე, 2007: 18). ე. ი. ქართველ მეფეთაც ჰქონიათ ასეთი ჩვეულება: ერთგული ყმები დაესაჩუქრებინათ მიწით.

შემდეგ მკითხველი იგებს, რომ ლორდები თანდათან იგდებენ ხელში მიწების უმრავლესობას ინგლისში. ისინი პირდაპირ უხდიან ხარკსა და სამხედრო ბეგარას მეფეს. ამასთანავე, არიან წვრილი მემამულენი და მიწათმოქმედნიც, რომელნიც, თავის მხრივ, ხარკს უხდიან მსხვილ მემამულეებს და მეფის წინაშე არავითარი ვალდებულება არ გააჩნიათ. ამგვარმა მოქმედებამ ინგლისელ ლორდებს ხელში ჩაუგდო მთელი მიწა და, რაც უნდა გასაკვირი იყოს, თურმე დღესაც დიდი მიწათმფლობელების რიცხვი თითქმის იგივეა, რაც ზემოთ ნახსენები 1086 წლის სიგელის მიხედვით. თუ მაშინ მათი რიცხვი იყო 32.100, ახლა ეს რიცხვი 30.766 წარმოადგენს.

ადგილ-მამულის ფლობის ასეთი წესრიგი შეარყიეს 1845 წელს ცნობილმა ადამიანებმა - რობერტ პილმა და ბრაიტმა. მათ მხარი დაუჭირეს გლადსტონს, რომელიც აკრიტიკებდა მიწის იჯარით გაცემის კანონებს და ამბობდა, რომ არც ერთ ნორმალურ და ჯანსაღ სახელმწიფოში არ უნდა მიეცეთ კერძო პირებს განუსაზღვრელი ძალაუფლება და თვით ამ კერძო პირებს კი არ უნდა ჰქონდეთ უფლება, თავიანთი ნებასურვილისამებრ, დადონ საიჯარო ხელშეკრულებებიო: „ადგილ-მამული იჯარით გასაცემად უნდა ემორჩილებოდეს რაიმე

კანონსაო და არ უნდა იყოს ან ერთის მძლავრობაზედ, ან მეორის უილაჯობაზედ დამოკიდებულიო (ჭავჭავაძე, 1957: 19), - უხსნის ილია თავის მკითხველს.

ამ სტრიქონების წაკითხვისას ქართველ კაცს არ შეიძლება, კვლავ არ გაახსენდეს ილიას „მგზავრის წერილები“ და ლელთ ღუნის საჩივარი: „აწინა?.. ერობა სადა არნ? რუსობაჩი ვართ. აწინა ყველაი გაცუდდის, ყველაი გაუქმდის. სამების ძირში სოფელ გერგეთ არნ. იქაველ კაცთ მეფეს შეუთქვეს საყდრის დარაჯობაი, მის სამაგიერ მეფეთა თარხნობა მინაჩის სრულ სოფელს... მაგრამ რუსობაჩი თარხნობა გაცუდდის, მეფეთ გუჯარს რუსობამ ყური არ ათხოვის“ (ჭავჭავაძე, 2007: 18).

რა თქმა უნდა, ჭავჭავაძე იმას, რასაც თავის პუბლიცისტურ წერილებში მიუთითებდა, შემდეგ მხატვრულ ნაწარმოებებში შეასხამდა ხოლმე ხორცს და ამ გზით ავითარებდა თავის აზრებსა თუ მკითხველთა გონებას. ლელთ ღუნის საუბრის გამგონეთ, არ შეიძლება, რომ არ გავიმეოროთ გლადსტონის სიტყვები, რომ არ შეიძლება კანონი მოქმედებდეს ერთის სასარგებლოდ და მეორის საზიანოდ, უკეთ რომ ვთქვათ: ის „არ უნდა იყოს ან ერთის მძლავრობაზედ, ან მეორის უილაჯობაზედ დამოკიდებული“.

დავუბრუნდეთ ისევ ილიას მსჯელობას ირლანდია-ინგლისის შესახებ. რა მდგომარეობაში იყო მიწათმფლობელობის მხრივ ირლანდიაში? ჭავჭავაძეს ეს საკითხი ღრმად აქვს შესწავლილი. მას მოჰყავს ციფრები, რომლებიც კარგად გვიჩვენებენ ამ ქვეყნის ფერმერთა მძიმე ყოფას. აქაც, ინგლისის დარად, მიწა ხელში ჩაუგდია არისტოკრატებს და, სულ რაღაც ხუთი ათას ოთხასი კაცი მამულების სამ მეოთხედს დაუფლებია. ამას ზედ დართვია მეცნიერთათვისაც კი აუხსნელი ფაქტი: ირლანდიის მოსახლეობა, მიუხედავად ეკონომიკური სიდუხჭირისა, 1766 წლიდან 1801 წლამდე 1.871.725-დან 5.216.331 სულამდე გაზრდილა. ამას კი უფრო გაუძვირებია მიწის ფასი და გადასახადები. ასე, მაგალითად, ორ დღიურ მიწაში ორ თუმნამდე ღალას აძლევდნენ თურმე. თან, ინგლისისა და შოტლანდიისაგან განსხვავებით, სადაც უმიწო გლეხს შეეძლო უამრავ ფაბრიკასა თუ ქარხანაში დაეწყო მუშაობა, ირლანდიის ფერმერს ეს არ ხელეწიფებოდა, რადგან აქ მრეწველობა არ იყო განვითარებული და ამიტომაც არც ფაბრიკა-ქარხნები ჰქონდა. გლეხთა გაჭირვება უკიდურესად გაამძაფრა საოცარმა მოუსავლიანობამ. ამ მხარეში ხალხს თავი კარტოფილით გაჰქონდა, მაგრამ 1847 წელს გაჩნდა რაღაც სენი, რომელმაც მთლიანად იმსხვერპლა კარტოფილის მოსავალი. ეს სენი ერთ წელიწადში არ გამქრალა და დიდი ზიანი მიაყენა ირლანდიას, ისეთი, რომ მას ჯერ კიდევ ვერ მოუწელებია მისი

შედეგებიო, - გვიხსნის ილია ჭავჭავაძე და შემდეგ განაგრძობს, რომ ამ მიზეზით ირლანდიის მოსახლეობის დიდ ნაწილს თავის გადასარჩენად მიუშურებია უცხო ქვეყნებისთვის და გაუწევია საფრანგეთისა თუ გერმანიისკენ. განსაკუთრებით ბევრი წასულა ამერიკაში და იქედან ეხმარებოდა თავისიანებს.

ასეთი სურათის დახატვის შემდეგ გასაგები ხდება მწერლის პუბლიცისტური წერილის „ერი და ისტორია“ მიზანი, რომელშიც ის ღაღადებს, რომ, თუ ჩვენ არ შევიძინეთ ცოდნა და არ დავეუფლეთ თანამედროვე ტექნოლოგიებს, მაშინ ერი დასაღუპავად იქნება განწირული და აღვიგვებით „პირისაგან მიწისაო“. ამის საბუთს მწერალი ირლანდიის გლეხობის ბედკრულ მაგალითზე ხედავდა. შემდეგ ილია გვიყვება ირლანდიელთა შეუპოვრობაზე და ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ, მიუხედავად უამრავი თავსდატეხილი უბედურებისა, ირლანდიელები არასოდეს წყვეტდნენ ბრძოლას თავიანთი სახელმწიფოებრისათვის. სადაც არ უნდა წასულიყვნენ, მათ მუდამ ახსოვდათ თავიანთი მეობა, თავიანთი ქვეყანა, თავიანთი გაუბედურებელი და დაბეჩავებული ხალხი. ამაზე მიუთითებს ის, რომ მათ 1791 წელს, საფრანგეთის რევოლუციის დღეებში, შეადგინეს ე. წ. „კავშირი შეერთებულთა ირლანდიელთა“, რომელიც იბრძოდა ირლანდიისათვის და რომელმაც მოითხოვა ინგლისისაგან გათანასწორობა კათოლიკებისა და პროტესტანტებისა. ინგლისელებმა ჯერ კი ვითომ ცოტა რამ დათმეს, მაგრამ მერე მოუტრიალდნენ და ძალმომრეობით ყველაფერი გააუქმეს. ირლანდიამ საშველად მიმართა საფრანგეთს, მანაც 25 ათასი კაცი შეაშველა, მაგრამ აქედანაც არა გამოვიდა რა. 1798 წელს ხელახლა აჯანყდა ირლანდია, მაგრამ ინგლისმა უფრო უარესი დღე დააყენა და მალე სრულებით შეიერთა. სწორედ ამ დროს გამოჩნდა 25 წლის ადვოკატი, დანიელი ოკონნელი, რომელმაც დააარსა საზოგადოება „კავშირი კათოლიკეთა“ (ჭავჭავაძე, 1957: 37). ამ საზოგადოებამ მალე დიდი სახელი მოიხვეჭა და 1830 წელს, როგორც კი დანიელი გახდა ინგლისის პარლამენტის წევრი, მოითხოვა ირლანდიის განცალკევება. რა გასაკვირია, რომ ეს წინადადება „პარლამენტმა უარყო 532 ხმით წინააღმდეგ 38-სა. 1843 წელს ამ ადამიანმა 68 დიდი თუ წვრილი მიტინგი გამართა, 8 ოქტომბრისთვის ცდილობდა, ირლანდიის პარლამენტი აღედგინა, მაგრამ ინგლისმა ჯარი მიუსია და გაუქარწყლა მამულიშვილური წადილი. „ასეთმა ყოფა არყოფამ ირლანდიელები აიძულა შეედგინათ ირლანდიის გარეთ საზოგადოება, რომლის წევრთ „ფენიები“ ეწოდებათ“ (ჭავჭავაძე, 1957: 37). ეს საზოგადოება დიდ გასაჭირს და ფიქრს აძლევს დღეს ინგლისსო, - ამატებს ილია ჭავჭავაძე.

აქ უნდა გავიხსენოთ ილია ჭავჭავაძის წერილი ეპისკოპოს ალექსანდრესადმი, რომელშიც ის თითქოს შესწივის მას: „უღონობა ქვეყნისა მარტო უფულობა და უქონლობა კი არ არის, როგორც ეხლა ბევრსა ჰგონია, არამედ, უფრო ისა, როცა სათნოებიანი, კეთილ-მოქმედი, მაღალ-ზნეობის კაცი არა ჰყავს, სიმაგრე ქვეყნისა...“ (ჭავჭავაძე, 1989: 24). ასე რომ, შეგვიძლია ვთქვათ, ჭავჭავაძეს ძალიან აღელვებდა საკუთარ ქვეყანაში შექმნილი ვითარება და გული უკვნი-სოდა, როცა ვერ ხედავდა ქართველებში ვერც ირლანდიისდარ შემართებას და ვერც დანიელ ოკონნელის მსგავს ადამიანებს. მაგრამ დღეს ჩვენ დარწმუნე-ბით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ასეთი ადამიანი საქართველოს ჰყავდა და მას ილია ჭავჭავაძე ერქვა.

მეორე ქვეყანა, რომელსაც ილია მოცემულ სტატიაში ამ კუთხით განიხი-ლავს, არის შოტლანდია. ის საზოგადოებას ამცნობს, რომ მიწის მფლობელო-ბის მხრივ აქ კიდევ უფრო სავალალო მდგომარეობაა და ქვეყანაში, რომელსაც 20 მილიონზე მეტი აკრი მიწა აქვს და 3 მილიონზე მეტი მცხოვრები ჰყავს, მამულს სულ რაღაც 7.273 კომლი ფლობს.

როგორ მოხდა ეს? - კითხულობს ილია და ქართველ მკითხველს უხსნის, რომ აქაც ისეთივე მიზეზები იყო, როგორც ირლანდიაში, თუმცა აქ კიდევ უფრო მეტი სიდუხჭირე იყო მიწისა, რადგან შოტლანდიაში, მეტწილად, მესა-ქონლეობას მისდევდნენ და ეს კი უფრო დიდი ტერიტორიების ხელში ჩაგდე-ბისკენ უბიძგებდა ლორდებს. თან ინგლისის მეფენი მათ უფრო მეტ უპირატე-სობას ანიჭებდნენ ამ საკითხში, რადგანაც უნდოდათ, რომ მომადლიერებული ჰყოლოდათ ისინი. „ეს საქმე წარსულს საუკუნეში ისეთის გამარჯვებით დაგ-ვირგვინდა, რომ დიდკაცობამ ხელთ იგდო მთელი მამულები, გლეხთა მიერ ნაჭერი, და გლეხკაცობა მამულებიდან აჰყარა (ჭავჭავაძე, 1957: 20-21).

საქართველოში მიწათმფლობელობის საკითხს ილია შეეხო სტატია „ცხოვ-რება და კანონში“ (ჭავჭავაძე, 1957: 57), რომელშიც აღნიშნავს, რომ ჩვენ-ში ვე-რცერთმა წოდებამ ვერ მიისაკუთრა მიწისმფლობელობა ასე ერთიანად და გლეხიც იმისთანა მფლობელია მიწისა, როგორც თავადი ან გლახიო, თუმცა რუსეთმა აქაც თავისი მსახვრალი ხელი ჩარია და შეცვალა მდგომარეობა. ამი-ტომაც კითხულობს ილია გაკვირვებით ზემოაღნიშნულ სტატიაში: „ნუთუ ყველა საზოგადოებრივ ძალთა ერთს კვალში ჩაყენება სანატრელი არ უნდა იყოს ყველასთვის?... ამიტომაც დიდად სცოდავენ ქვეყანასაც და ხალხსაც...“ (ჭავჭავაძე, 1957: 21).

აი, რა მიზეზები აიძულებდა ილია ჭავჭავაძეს, განეხილა „სახელოვანი კა-ნონი გლადსტონისა“, რომელსაც ინგლისში ეძახიან „Irish Land- bill“-სო, - გვა-

მცნობს ავტორი და ქართველ მკითხველს უხსნის მის მნიშვნელობას. ეს კანონი შოტლანდიელთა ერთი ჩვეულებიდან მომდინარეობდა თურმე. მას ფეხი აუდგამს შოტლანდიის ერთ პატარა სოფელში - ოლსტერში - და სახელწოდებაც შემდეგში აქედანვე მიუღია. ფერმერი, რა თქმა უნდა, მეზატონესთან შეთანხმებით, იკავებდა მიწას, შემდეგ ამუშავებდა მას და სიტყვიერად ურიგდებოდა ფასზე. მას ნება ჰქონდა, როცა უნდოდა, აყრილიყო და წასულიყო, მაგრამ ასეთივე უფლება ჰქონდა მიწის მესაკუთრესაც: ე. ი. მას შეეძლო, როცა მოუნდებოდა, დაეთხოვნა ფერმერი, თუმცა კი აძლევდა ამ უკანასკნელს იმის ფასს, რაც იმუშავა ამ ფერმერმა მის მიწაზე. ამ ფასს ფერმერი იღებდა არა მემამულისაგან, არამედ იმისგან, ვინც მის ნაცვლად დაიქირავეს.

გლადსტონის კანონის სათავეც ამ ჩვეულებას დაყრდნობია, მაგრამ, რა თქმა უნდა, დიდი ცვლილებებიც შეუტანია მასში და, მისი ინიციატივით, პარლამენტმა დაამტკიცა რამდენიმე კანონი. აი, რა ცვლილებები აისახა აქ: 1. პირველი გახლდათ ის, რომ მემამულეც და ფერმერიც კანონით შემოდებულ წესებს უნდა დამორჩილებოდნენ. ამას კი არეგულირებდა მომრიგებელი მოსამართლე და ახალი, განსაკუთრებული სასამართლო; 2. ფერმერის მიერ მიწის მფლობელობის ვადად დადგინდა 31 წელი; 3. მემამულეს აეკრძალა თვითნებურად იჯარის ფასის მომატება; 4. მემამულეს, სასამართლოს გადაწყვეტილების გარეშე, აეკრძალა ფერმერის დათხოვნა; მასვე, საჭიროების შემთხვევაში, დაეკისრა ზარალის გადახდაც; 5. ფერმერს ეძლეოდა მამულის შესყიდვის უფლება, თუ ამას მემამულე დათანხმდებოდა და სახელმწიფო ფერმერს ამ საქმეში შეღავათიანსა და გრძელვადიან სესხს მისცემდა.

„მაგ კანონს, თუმცა სიფრთხილით, მაგრამ აშკარად დიდმნიშვნელობიანი საგანი უდევს სარჩულად - არა მარტო ინგლისისთვის, არამედ მთელ დასავლეთ ევროპისათვისაც“, - ასკვნის ილია ბოლოს (ჭავჭავაძე, 1957: 44-45).

ახლა გავარკვიოთ, რატომ გააცნო ილიამ ირლანდია და ინგლისის (ასევე გაკვრით შოტლანდიისაც) ურთიერთობა ქართველ მკითხველს? ჯერ კიდევ 1880 წელს ჭავჭავაძე საუბრობს ძველი საქართველოს აგრარული მოწყობის შესახებ სტატიაში „ძველი საქართველოს ეკონომიკური წყობის შესახებ“ (ჭავჭავაძე, 2012: 9) და აღნიშნავს, რომ ჩვენს ერს ათასწლეულები უცხოვრია, უთვალავი ომი გამოუვლია, მაგრამ დღემდე მოუღწევია. ილიას უკვირს, თუ როგორ აიტანა ეკონომიკურად ამ პატარა ქვეყანამ ასეთი ცხოვრება. ის აკვირდება ჩვენს სამეურნეო წესს და მიდის იმ დასკვნამდე, რომ სხვა ქვეყნებისაგან განსხვავებით, ჩვენში ეს საქმე სამართლიანად ყოფილა მორიგებული, რამეთუ უმიწო გლეხი იშვიათობა გახლდათ საქართველოში. შემდეგ, იხილავს რა მას,

ილია ამბობს, რომ ამ წესის ძარღვი გახლდათ ის, რომ ქართველი კაცი მისდევდა მიწათმოქმედებას, რომელიც აძლევდა მას მუდმივ საზრდოს საზოგადოებისა და საკუთარი თავის გამოსაკვებად. ამას ხელს უწყობდა ისიც, რომ ჩვენს ეკონომიურ წყობაში ორგვარი მიმდინარეობა იყო: „ერთი სამსოფლო და მეორესაკომლო“ (ჭავჭავაძე, 2012: 11). პირველი გულისხმობდა იმას, რომ თავისუფალ მიწებს, მინდორს, ტყეს საზოგადოება მოიხმარდა, ხოლო საკომლოს - თვით გლეხის ოჯახი. ორივე თანაბრად იყო და არც ერთი მეორეს არ გადასწონდა თურმე. მაგრამ მეფის რუსეთის შემოსვლის შემდეგ საქმე შეიცვალა. აი, რას წერს ილია ამის შესახებ: „... ამ უკეთეს მხარეს ჩვენის ეკონომიური წყობისა ყური არ ათხოვეს; გაიდგა ფეხი განსაკუთრებამ და კომლეულობამ, ჩამოვარდა უსწორ-მასწორობა მიწის მფლობელობაში, არამც თუ კომლთა შორისაც, არამედ სოფელთა შორისაც... არიან ისეთი სოფლებიცა, ოთხი-ხუთი კომლია, და ხუთას-ექვსასი დღის სასოფლო მამულები აქვთ, მაშინ როდესაც მათ გვერდით სხვა სოფელია, საცა მიწა ენატრებათ და არ იციან ვიწროობის გამო, რა ქნან“ (ჭავჭავაძე, 2012: 11-12).

გავიხსენოთ ლელთ ღუნია, რომელიც ილიას შესჩივის: „რათა აწინა ჩვენი დარჩენა? ჭამად-სმად სასყიდვალ, ტყეი სასყიდვალ, გზაი სასყიდვალ, სამართალ სასყიდვალ...“ (ჭავჭავაძე, 2007: 19).

ინგლის-ირლანდიის ურთიერთობის ჩვენებით ილია ჭავჭავაძემ ქართულ საზოგადოებას დაანახა, რომ მოწინავე ქვეყნების მოაზროვნე ადამიანები ხედავენ თავიანთი კანონების უსამართლობას და ცდილობენ, თვითონვე გამოსწორონ საქმე, მაშინ, როცა საქართველოში ამ მხრივ დალაგებული მეურნეობა სხვა ქვეყნის კანონებმა არივ-დარიეს და ქართველ გლეხს, წაგებისა და სილატაკის გარდა, არაფერი მოუტანეს. უფრო უარესი მდგომარეობაა ამ მხრივ 1905 წლისთვის. ეს ჩანს ილიას სიტყვიდან, რომელიც მან თავად-აზნაურობის კერძო თათბირზე წარმოთქვა. „სახელმწიფოს ბევრი ადგილ-მამული აქვს, რომელიც მთავრობამ ჩვენს ქართველ გლეხს წაართვა, სხვა ტომის ხალხს მისცა და ზედ დაასახლა. ქართველი გლეხკაცისთვის მიწა არ არის, ხოლო ნემეცისთვის, ფრანგისთვის, რუსისთვის და სომეხისთვის ბევრია“. ილია ჭავჭავაძის სიტყვის მოკლე ჩანაწერი თავად-აზნაურობის კერძო თათბირზე 6 მარტს 1905 წელს დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“ 1905 წლის 21-ე ნომერში (ჭავჭავაძე, 1957: 264-266).

ამ სიტყვის გამოქვეყნება 1905 წელს უკვე შეიძლებოდა, მაგრამ მანამდე კი, მკაცრი ცენზორის მეთვალყურეობის ქვეშ, მხოლოდ შემოვლითი გზით თუ აუხელდი თვალს საზოგადოებას. ამიტომაც გახლდათ ასე მნიშვნელოვანი,

ყურადღებით გასცნობოდი დიდი მამულიშვილის ყველა სტატიას და ამოგეკითხათ მათში საქართველოს გულისტკივილი. ასე აკეთებდა ილიასდროინდელი მოწინავე საზოგადოება და მთელი გულისყურით ეცნობოდა დიდი მამულიშვილის ყოველ თვალსაზრისს.

მინდოდა, ამ სიტყვებით დამემთავრებინა წერილი, მაგრამ, ჩემდა საბედნიეროდ, მეგობრის შემწეობით, ხელში ჩამივარდა ქუთაისში გამომავალი სალიტერატურო ჟურნალი „მწვანეყვავილა“, რომელშიც ბატონი გენრი დოლიძის სტატია იყო დაბეჭდილი ჩემთვის ასეთ მნიშვნელოვან საკითხზე (დოლიძე, 2020: 90-91).

ეს სტატია მოგვითხრობს ქალბატონ ნორა დრეჰურსტზე (ნამდვილი სახელი ჰანა ენ რობინსონი), რომელმაც საქართველოს ორი ფასდაუდებელი სამსახური გაუწია თურმე. ირლანდიელი ქალბატონი თავისუფლად საუბრობდა ფრანგულ, გერმანულ და ირლანდიურ ენებზე, ხატავდა ბრწყინვალედ; ის ილია ჭავჭავაძეს მარჯორი უორდროპმა გააცნო. სწორედ ამ უკანასკნელის ზეგავლენით ჩამოვიდა ნორა საქართველოში და მთელი გულით შეიყვარა ეს მხარე. მან იმოგზაურა ჩვენს ქვეყანაში, ფეხით მოიარა ბევრი კუთხე და სულითა და გულით შეიყვარა ის. ასე რომ, გარდა მშობლიური ირლანდიისა, ის აქტიურად ქომაგობდა საქართველოსაც ეროვნულ-გამათავისუფლებელ ბრძოლაში. 1906 წელს, გახდა რა საქართველოს მხარდაჭერის კომიტეტის წევრი, იყენებდა ყველა ტრიბუნას ქართველების სასარგებლოდ. აქვეყნებდა რეგულარულად სტატიებს „მისთვის გეოგრაფიულად შორეულ, მაგრამ შინაგანად ახლობელ, თუმცა, დაუჩოქებელ კავკასიური სახელმწიფოს შესახებ, რომელიც იმ პერიოდში რუკაზეც არ იძებნებოდა. მომდევნო წელს ჰააგის საერთაშორისო კონფერენციაზე საკმაოდ ემოციური და შთამბეჭდავი სიტყვა წარმოთქვა საქართველოს დამოუკიდებლობის მხარდასაჭერად... შემდეგ (1930-ში აღესრულა) კიდევ ერთი უდიდესი სიურპრიზი მოგვიმზადა ქართველებს: ოქსფორდის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში გამოიფინა მისი მოგზაურობისას საქართველოში შეგროვილი უნიკალური ფოტომასალა“ (დოლიძე, 2020: 90-91).

ასე რომ დიდი ილია არა მარტო საქართველოში აღუგზნებდა ქვეყნის სიყვარულით გულებს მამულიშვილთ, არამედ თავის გარშემო იკრებდა იმ უცხოელებსაც, რომელთაც შეეძლოთ ჩვენი ქვეყნისთვის სიტყვა შეეწიათ. მისი ოცნებაც ხომ, გრიგოლ ორბელიანისა არ იყოს, გახლდათ ქართველთა მყარად დადგომა „სხვა ერთა შორის“.

გამოყენებული ლიტერატურა:

- დოლიძე (2020):** გენრი დოლიძე, საქართველოს დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლი ირლანდიელი მწერალი, ჟ. „მწვანეყვავილა“, №5, ქუთაისი;
- ჩხეიძე (2020):** როსტომ ჩხეიძე, „მუხა უდაბნოში“, გამომც. „ჩვენი მწერლობა“, თბილისი;
- ჭავჭავაძე (1957):** ილია ჭავჭავაძე, ირლანდია და ინგლისი - საისტორიო-საეკონომიო ნარკვევი, თხზ. სრ. კრებ. ათ ტომად, ტ. IX, საქარ. სახელ. გამომცემლობა, თბილისი;
- ჭავჭავაძე (2012):** ილია ჭავჭავაძე, ძველი საქართველოს ეკონომიური წყობის შესახებ, ექვსტომეული, ტ. IV, გამომცემლობა „პალიტრა“, თბილისი;
- ჭავჭავაძე (1957):** ილია ჭავჭავაძე, ცხოვრება და კანონი, თხზ. სრ. კრებ. ათ ტომად, ტ. VI, საქართ.სახელ. გამომცემლობა, თბილისი;
- ჭავჭავაძე (1957):** ილია ჭავჭავაძე, სიტყვა ილია ჭავჭავაძისა ტფილისის ქართული საადგილმამულო ბანკის წლიურ კრებაზე 20 მაისს, 1895 წელს, თხზულებათა სრული კრებებულის ათ ტომად, ტ. IX, საქართ. სახელ. გამომცემლობა, თბილისი;
- ჭავჭავაძე (2007):** ილია ჭავჭავაძე, მგზავრის წერილები (ვლადიკავკასიიდან ტფილისამდე), „ქართველი მწერლებისკოლაში“, ნაწ. II, გამომცემლობა „საქართველოს მაცნე“, თბილისი;
- ჭავჭავაძე (1989):** ჭავჭავაძე ილია, წერილი ეპისკოპოს ალექსანდრესადმი, „აზრები“, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბილისი;